

ՏՕՔԹ. Կ. Յ. ՓԱՇՏԵԱՆ

ՊՐԱԿ Բ.

ՀԱՄԻՏԻ ՕՐԵՐԷՆ

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ
ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

ԻՄ ՓԱԽՈՒՍՏԸ



Կ. ՊՈԼԻՍ

1911

9(47.925)

Վ-22

5 OCT 2011

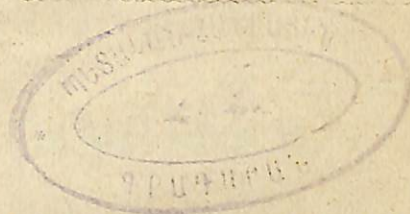
2(47.395)

00-22

19

աՎ

ՏՈՔԹ. Կ. Յ. ՓԱՇԱՅԵԱՆ



1005
21339

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ

ՄԵՐ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱՆՑԵԱԼԷՆ



Տպագր. ԿԵՂՈՏԱՄԵՐՍԻՍ

1911

27 JUL 2013

16643

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

«ՀԱՄԻՏԻ ՕՐԵՐԷՆ» վերնագրով հետզհետե պրակ առ պրակ սպագրութեան պիտի յանձնենք մեր Յեղափոխական կեանքն գանազան դրուագներ :

Շարժման սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը տեղի ունեցած պատմական դեպքերէն մեծագոյն մասը եւ կարեւոր գործիչներու դեմքերը պիտի պատկերացնենք, որոնք այս կամ այն կերպով մեր գործունեութեան հետ կապ ունեցած են :

Նքէ 25 տարուայ մեր պատմութեան ընթացքին մէջ, մեր յեռուրիւնը մեզի դաւանանք՝ անուններու եւ քուականներու մոռացմամբ՝ կանխօրէն ընթերցողներուն եւ գործակիցներուն ներառմամբ կը խնդրեմ :

Աւելորդ է յայտարարել որ, մեր պատմելիքները պիտի ըլլան զուտ հումարսութիւններ եւ սոսոյց իրողութիւններ :

Ա. պրակը շուտով լոյս պիտի տեսնէ :

Մեր պատմելիքները հայ յեղափոխական կեանքին պատմութիւնը գրողներուն եւ կամ վիպագրողներուն համար իբրեւ հում նիւթ պիտի ծառայեն :

Թ.Ա.ՓԱՆՈՒԼ

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ ՄԵՐ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱՆՑԵԱԼԷՆ

ԻՄ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

1890ի աշունքին էր :

Արդած էի հայ ջորեպանիս հետ — Զմառայ գիւղացի Յովհաննէս Սրվազը Օղլու (Պրօչենց) — գիւղէ գիւղ ման գալով Տիվրիկէն մինչև Վան ևրթայ և Վանէն տարբեր ճամբով Պոլիս անցնել :

Մեր այս ճամբորդութիւնը, անկասկած հինգ վեց տ-
միս տեւելու էր : Իմ այս երկար և դժուարին ճամբոր-
դութեանս գլխաւոր նպատակն էր՝ հայ ժողովուրդին մէջ
յեղափոխական մտքեր սերմանել, դարաւոր սարկութեան
փոխարէն ըմբոստութեան ոգին մտցնել, սիրտ տալ ժո-
ղովուրդին, ոգեւորել և զայն պատրաստել ապագայ մեծ
յեղափոխութեան համար :

Այս մտադրութեամբ արդէն ճամբայ ելած, Տիվրիկի
Ակնայ, Գուրուչայի և Կամախի կարեւոր հայ գիւղերէն
տնցած և հասած էի Կամախի Վերի Բազառի՞ն գիւղը :

Ժողովուրդը ամէն տեղ զիս գրկաբաց կ'ընդունէր .
բռնակալութեան ծանր չղթաներու տակ ճնշուած և ստրուկ
կարծաւած ժողովուրդին մէջ ըմբոստութեան ոգին արդէն
զարթնել էր, ծայրայեղ զուլումը՝ ժողովուրդին գոյութեան
կռուի ընազդը նշկահեր էր : Յանուն ապագայ յեղափո-
խութեան՝ հայ կանայք իրենց ոսկի զարդերը սրկելով
մեր առջև կր նետէին :

— Զենք տուէ՛ք մեզ , զէ՛նք . . . :

Այս նշանուոր խօսքերը կը կրկնէին ամէն բերան :

Ժողովուրդը ուրեմն արդէն ինքնաբերաբար պատ-
րաստուեր էր . պատրաստելու և ոգևորելու այլևս կարիք
չկար , միայն խելացի ուղղութիւն տալ էր հարկաւոր :

Յաւալի է որ յեղափոխութեան սկիզբներուն՝ այդ
խելացի և նպատակայարմար ուղղութիւնը չկրցինք
տալ :

Պէտք է անկեղծօրէն խոստովանինք այդ : Տեղը չէ
այժմ պատճառները քրքրել , մանաւանդ մեր ծրագրէն
դուրս է :

Գանի մը օր անցած էր , արեւը մայր մանկու միջո-
ցին մօտս Մեծ-Արմբուանէն գիւղացի մը եկաւ հեւ ի հեւ ,
քրտինքը ձօկտէն արագօրէն կը հոսէր , յայտնի էր որ
Մեծ Արմբուանէն մինչև Վերի Բաղառիճ , 16 ժամուայ
ճամբան , աղանց դադարի տրաքաքայլ կարած էր :

— Զեղի ստանձին խօսելիք մը տնիմ , բառ չնշա-
հատ և ախուր չեշտով մը :

Արվաղը Օղլուն խնդիրը կռահելով , ասանց իմ պա-
տահանիս սպասելու , գիւղացիին բոս .

— Շուտ բռն , ինչ է պատահեր , ասոնք մեղքն են ,
ցոյց տալով չուրջս հաւաքուած գիւղացիները :

— Քարամանս պատուելին զիս զրկեց և բառ որ
Սերաստիայէն բաղմաթիւ ձիաւորներով ելաւրէ՛վ փաշան
եկած է և Տօքթիւր Փաշայեանը կը փնտռէ , Փաշայեանը
թող չուտով Տէրսիմ անցնի , գինքը Տիւրքիկէն մատնած
են . . . :

Ներկաներուն վրայէն սարսուռ մը անցաւ , յոգորն
ալ մնուկային գոն մը առին : Իսկապէս գործը անակն-
կալ և շանթահարիչ էր :

Արվաղը Օղլուն մէկ կողմ քաշելով ըսի .

— Եթէ ուզենք այս գիշեր իսկ Տէրսիմ կրնանք անց-
նիլ և Տէրսիմ Աղային մօտ ապաստանիլ . բայց իմ կար-

ծիքով խելացիութիւն չէ մասնութեան ինչ ըլլալը ս-
ոանց հասկնալու : Տաճկաստանին և յեղափոխական գոր-
ծին միաս բարով ըսիլ : Զեմ կարծիք որ կառավարու-
թիւնը զիս դատապարտելու ատօրհան կարեւոր փաստեր
ձեռք բերած ըլլայ :

— Տօքթիւր , չուարիք ես ինչ է , հապա՞ եթէ հակա-
ռակը պատահած ըլլայ . . . ձեր ասն և վանքին մէջ և-
զած ժողովներու մասին մատնած ըլլա՞ն . . . : Զէ՛ , ես իս-
կոն ձիերը կը քաշեմ , ժամ առաջ Տէրսիմ անցնինք :

Դէպի ախոսի կողմը քայլ մը առաջ անցաւ : Թեւէն
բռնելով .

— Ես չեմ չուարիք , լրջօրէն մտածելով կ'ըսեմ , մեր
փախուսար անժամանակ է , ծանր մասնութիւն մը չեմ
յուսար , ժողովուրդը բոլորովին վստահելի է , կառավա-
րութեան ականջը հասածը՝ դրսէ դուրս խօսուած յուրերն
ըլլալու են , ըսի :

Լուրջ և սառն կերպով արատանում այս խօսքերէն
բնկճուեցաւ :

— Գուն գիտես , լաւ խորհէ , երիտասարդութեանդ
մեղք է , բառ կէս յուսահատ չեշտով մը :

Գիւղացիք ևս մօտենալով մեզ՝ խորհուրդ կուտային
որ Տէրսիմ անցնիմ :

Թէ և աշխատեցայ հանդարտեցնել զիրենք , բայց ու-
նոնք զիս անխոհեմութեան ողջակէզ մը նկատելէ չդադ-
րեցան : Ու ցրուեցան տխուր և զլխիկոր :

Մենք արդէն պառկեր և բաւական ալ քներ էինք ,
երբ գիւղի շուները հալիւններով իրար անցան : Անկո-
ղին բառ սովորութեան գեանի վրայ փռուած ըլլալով ,
չաւներու հալիւնին խառնուած ձիերու ոտքի ձայներ որոշ
կը լսէի , զբ հեղափոխէ կը մօտենային : Անմիջապէս կռա-
հեցինք որ եկողները ձիաւորներ են , զիս ձերբակալելու
համար :

Քառորդ ժամ յետոյ , նորէն գիւղին վրայ գերեզմա-
նային լուծիւն մը տիրեց : Ուշադրութեամբ մտիկ կը-

նէինք հասկնալու համար թէ մեր տան մօտեցողներ տխուր ըլլան: Երկար ժամանակ ոչ մէկ չշուկ: Անդդադաբար մեր աչքերը փակուեր էին:

Արշալոյսին վեր կեցանք: Արվազը Օղլուն անհամբեր դուրս ելաւ թէ ձիերուն կերը տալու և թէ գիշերուան անց ու դարձը իմանալու:

Բայց ան հազիւ ական հասած ըլլալու էր, երբ մեր տան տէրը լաւ հագուած թուրք գիւղացի մը հետ ներս մտաւ և սովորական բարեւէ, ետքը թուրքը խնձի ներկայացուց:

— Միւսիր Հասան աղան Կամախէն եկած է յատկապէս ձեզ համար, բսկով:

— Գայմազամ պէյը հիւանդ է, բսկով որ քանի մը օրէ ի վեր Բազադիճի մէջ բժիշկ մը կայ, զիս զրկեց ձեզ առաջնորդելու համար: Աստուծով չուտով կառողջացնէք, բոտ թուրքը կեղծաւոր արտայայտութեամբ մը:

Մարդ տխմար ըլլալու էր հասկնալու համար այս պատուաւոր ձերբակալութիւնը...

Բայց ինչո՞ւ համար հիւանդի մօտ հրաւիրելու պատուակին տակ կուզէին ձերբակալել, փոխանակ զօրք կամ ստոխկան զրկելու: Միջանկեալ բռնա՞ որ, երկրորդ անգամ Շապին Գարահիսարի մէջ ձերբակալութիւնս ալ միևնոյն պատրուակով տեղի ունեցած է, հոն ևս Միւսիւն-ժարըֆին տունը հիւանդի մը համար հրաւիրելով ձերբակալեցին զիս:

— Շատ լաւ, պատասխանեցի, նախաճաշը բնիք չուտայ ճամբայ կ'եղնենք, ևս ալ արդէն մտադիր էի մէկ երկու օրէն Կամախ գալ:

Ժամ մը յետոյ ճամբայ ելանք:

Միամիտ թուրքը կը կարծէր թէ մենք լանձ մը օտ գեկութիւն չունինք. զէմքին վրայ մեծ գոհունակութիւն մը կը կարգացուէր, իրեն համար անշուշտ մեծ յաղթանակ կը նկատէր յեղափոխական մը ձերբակալած ըլլալուն:

Համար — սպանդանոց առաջնորդուող միամիտ սխարներու տեղ էր դրած մեզ:

Մենք ալ իրեն միամտութեանը վրայ կը ծիծաղէինք. անշուշտ ան չէր կարող իմանալ մեր ծիծաղի հոգեբանութիւնը, արդէն մեզ համար ձեռնառու ալ չէր մեր դգացածը բացարձակ արտայայտել:

Ան մեր առջևէն կ'երթար և մենք Արվազը օղլուն հետ կողք կողքի կերթայինք: Արվազը Օղլուն թուրքին կունալ գլուխը ցոյց տալով կամացուկ մը բառ:

— Ի՞նչ կ'ըսես, սրտը գլուխը թոյնն մ... յաղւոր ալ ձի ունի... Տէրսիմը մօտ է. հէ, ի՞նչ կ'ըսես:

— Խնկթութիւն՝ չ'ուզեր, հանգիստ կեցիր, գուցէ հայերէն կ'իմանայ ու կը լսէ, բսի:

— Ես անո՞ր... Լաւ մը հայհոյեց: Ճշմարիտ կ'ըսեմ լաւ առիթ մըն է յեղափոխականի հոտառութիւնը ցոյց տալու, թո՛ւղ իմանայ որ յեղափոխականները ապուշներ չեն, կատաղարութեան կողմէ զրկուած ըլլալը իմանալով եթէ սպաննենք, մեծ սարսափ կը տարածենք անոնց մէջ:

— Ըսածդ չառ ձեռն է, բայց այս այն պարագան չէ, եթէ ևս սրտած ըլլալի չյանձնուիլ, այն ժամանակ բոտ ձիւ պէս մեծ յաղթանակ մը տարած կ'ըլլայինք:

— Գէ՛հ, գնա՛՛ էջ նահապետի եղիր, բանտերը փառէ՛, բոտ սրանեղած:

Շուտով Կամախ հասանք:

Երբ ձիերէն վար իջանք, ստոխկաններ մեզ զխառնելով մեր գոչքերով միասին մեզ գայմազամին սննեակը առաջնորդեցին: Իսկ միւսիրը արդէն անյայտացեր էր:

Գայմազամը աղիտան մորուքով, խոժուողէմ, տաքիքտա ձերունի մըն էր: Թիկնաթուին մէջ բնկողմանած՝ կոշտ կերպով մը բառ:

— Ձեզ ձերբակալելու համար Երզնկայէն հեռագիր կայ. ձեր գոչքերը կնքեցէք, սրպէս զի Երզնկայի մէջ քննուին: Վաղը առաւօտ ճամբայ կ'եղնէք:

Միամիտ ձեանալով և ցանկանալով բան մը հատկապէս մատնութեան մտովն, բոլորքախառն հարցուցի:

— Մը օրէնքով, ո՞ր յանցանքիս համար :

Ապուշ գայմաղա՛մը սեղանին մէջէն հեռագիր մը հանելով կարդաց : Հեռագրի սրարունակութիւնը մօտաւորապէս հետեւեալն էր :

«Սերատախոյ մէջ հայկական մեծ խառնութիւն մը «ծաղած է, ճիշտ նման էրզրումի և Պոլսոյ մէջ պատա-
«հածին. այդ աղտոտմութիւնը կազմակերպողը Տոքթոր
«Կարապետ Փաշանեան անունով մէկը եղած է որ բռնկա-
«կան արհեստը իրեն պատրուակ բրած՝ բոլոր գաւառները
«կը չըջի և մոլորութիւնը ստրտամբութեան կը հրաւիրէ :
«Այդ կեղծ անունին տակ ծածկուած անձը սոստիկան բա-
«նակէն մեծ ժէներալ մըն է Ռուս Կառավարութեան կողմէ
«յատկապէս Հայկական Նահանգները գրկուած է խռովու-
«թիւններ յարուցանելու համար : Մեր առած տեղեկու-
«թեանց համաձայն այդ անձը Տիւրքիէն և Գուրուչայէն
«ձեր կողմը անցած է, ամէն կողմ հեռագրեցէք և մարդիկ
«հանկեցէք զայն ձերբակալելու համար : Եթէ՛ ձերբակալէք,
«հեղութիւն մի՛ տաք, քաղաքաւարութեամբ վարուեցէք
«և երկու ձիաւոր սասիկաններու հսկողութեամբ Երզնկա
«գրկեցէք» :

— Զարմանալի բան, բախ, այտեղ սխալմունք մը կայ, նախ, ես բնաւ Սերատախոյ չեմ եղած, երկրորդ՝ ձեռքս ունեցած կանանուսը անցադիրէս կը պարզուի որ ես ուսու չեմ, այլ պոսեցի հայ մը... :

— Գուք ձեր այդ խօսքերը Երզնկայի մէջ կարող էք հաստատել, հեռագրի համաձայն մենք պարտաւոր ենք ձեզ Երզնկա գրկել :

Մեր գոյքերը կնքելէ յետոյ ներքնաշարիկ բանտը առաջնորդուեցանք : Շատ աշխատեցայ որ Զորեղանտ ազատ ձգեն, բայց զայնուամբ համարձակեցաւ : Խեղճ Սը-
վաղը Օղլուն ինձ հետ բանտէ բանա քաշքշուեցաւ :

Հեռագիրը բաւական տարօրինակ էր, մտամոլութեան մասին որչա՛ր տարանութիւն մը չկրցի տառնալ :

Հետեւեալ օրը երկու սասիկաններու հսկողութեամբ ճա երայ կըկտով երեկոյեան ուշ ժամանակ Երզնկայի բանտը օթեանեցանք :

Առաւօտ կանուխ՝ Միւսսայի ումուսի մուլիինի (բնդհ. գատախաղի օգնական) հայազէտ Ռէմզի պէշը գիս իր սեն-
եակը կանչելով՝ կնքուած սնտուկներս բանալ տալով ներ-
կայ ձեռագիրներն ու գրքերը քննութեան ենթարկելու համար ինձ ստորագրել տուաւ :

Գատախաղի օգնականի ղէմքին վրայ դարձանքի ար-
տաշայտութիւն մը կար, հետո շատ քաղաքաւարի վար-
ուեցաւ, նոյն իսկ սուրճ հրամցուց :

Իր մաքին աղեկածութիւնը և հագեական յուզմունքը չկրնարով երկար ժամանակ թագցնել, գլուխը օրօրելով բտաւ :

— Բայց դուք անոնց միտած մարդը չէք... այս-
տեղ սխալմունք մը կայ... :

Իսկոյն յիշեցի հեռագրին ուսու ժեներալ խօսքերը և միաժեպ ձեանալով ըսի.

— Ինձ համար այս պատահածը կարծես երայ մըն է. կանանուսը անցադիրը ձեռքս ճամբորդած միջոցիս ինչու համար գիս ձերբակալեցին : Ինչ յանցանք ունիմ... :

— Անհոգ եղիք, ձեր թղթերը քննելէ վերջը կ'ազա-
տուիք, ձեր մասին Սերատախայէն հեռագրուած էր, բայց կ'երեւայ թէ սխալմունք մը կայ :

— Հետո Զորեղան մը կայ, խեղճ մարդն ալ ինձ հետ միասին բանտարկած են, քանի որ այդ մարդուն մա-
սին խնդիր մը չկայ, խնդրեմ զայն ազատ արձակեցէք :

— Իսկոյն, բոկով, զանգակը հնչեցուց և եկող ու-
սիկանին հրամայեց որ Սըվաղը Օղլուն ազատ արձակեն :
Երբ կրկին բանա վերադարձայ, Սըվաղը Օղլուն արդէն բանտէն ելած էր :

Կէսօրէն վերջը գիս նորէն գատախաղի օգնականին սենեակը տարին, այս անգամ օգնականին ղէմը հայ մը նստած էր և նամակներս կը կարդար : Հատկայ որ նա-
մակներս քննութիւնը վերջացած էր :

Դատախազի օգնականը սուրճ մը հրամցնելով ուրախ ժպտով ջը բտաւ .

— Զեր թուղթերուն մէջ փնտառեալ ըսն մը չգտանք . ինչպէս ըսի, այս դարձին մէջ սխալմունք մը կայ, Սերատտիա հեռագրելով բացատրութիւն պիտի պահանջեմ : Եթէ այս տեղ ծանօթ մը ունիք, երաշխաւոր տալով բանալն կրնաք դուրս գալ, մինչև տեսնենք Սերատտիայէն ինչ պատասխան կուգայ :

Առիթէն օգտուելով անմիջապէս գալուցական նախկին ընկերներէն Ակնեցի գեղազարծ Մարտիրոս Հովիտեանը երաշխաւոր տալիս և բանալն անոր տունը փոխադրուեցայ :

Անմիջապէս տեղին ծանօթներէն մէկ քանին և մատնաւորապէս Տօքթ. Տիգրան Փափաղեանը մօտս եկան և խորհուրդ տալին զի Տէրսիմ անցնիմ :

Տէրսիմ հայ յեղափոխականներուն Արշակունիք . ոչ միայն յեղափոխականներու, այլև բոլոր անոնց՝ որոնք կառավարութիւնէն հարածական էին : Այդ անտախի լեռնավայրը ժամանակին բաւական թուով փախտատական հայ յեղափոխականներ սրատապարած է :

— Տաճկական դատարաններու արդարադատութեան վրայ յոյս մի դնէ՛ք, բոտ Տօքթ. Փափաղեանը :

Այդ խօսքերուն մէջ ճշմարտութիւն կար, բայց ևս աւելի հեռաւոր ըլլալ տեղեցի :

— Անմիջապէս Տէրսիմ անցնելու անհրաժեշտութիւն չկայ, քանի որ երաշխաւորութեամբ ազատ եմ. Սրվազը ըր Օղլուն Տիվրիկ կը գրկենք, մասնութեան ինչ ըլլալուն մասին տեղն ու տեղը ստուգելով մեզ կը տեղեկացնէ . եթէ ծանր մասնութիւն մըն է կզածը, այն ժամանակ միջոց կ'ունենամ Տէրսիմ անցնելու, իսկ եթէ մատնութիւնը թեթեւ ըսն մըն է՝ Տէրսիմ անցնելու տեղըրդ է . քանի մը ամսուայ բանտարկութիւնը բան մը չէ, բսի :

Ընկերները բտածիս համոզուեցան, Սրվազը Օղլուն

գէպի Տիվրիկ անմիջապէս ճամբայ հանեցինք, պայմանաւոր գիշեր ցորեկ ոտքով երթալով Տիվրիկ, երկու օրուան մէջ վերադառնայ, այն ինչ երգնկայէն Տիվրիկ երեք օրուայ ճամբայ էր Զորեպանով . երթալ գալ վեց օր :

Հետեւեալ օրը Սերատտիայէն հեռագրով պատասխան եկած էր օգնականին . Պահանջիւ էին որ զիս բնդհանգրութեամբ Սերատտիա գրկէ :

— Պատրաստուեցէք վաղը ճամբայ ելնելու, ձեզ համար շատ նպատուար հեռագիր տուած էի, բայց օգուտ չունեցաւ, բոտ դատախազի օգնականը :

Ծնորհակալութիւնս յայնեցի, և խնդրեցի որ ինձ մէկ երկու օր ևս միջոց տայ, քանի մը ծանր հիւանդներ տեսնալուս համար : Օգնականը համաձայնեցաւ, նոյն իսկ իր տունը հրաւիրեց կնոջը մէկ հիւանդութիւնը դարմանելու համար : Նոյն օրը այցելեցի նաև Դատարանի նախագահին, որ հիւանդ պառկած էր :

Պայմանադրուած երկու օրը անցեր էր և դեռ Սրվազը Օղլուն չէր վերադարձած : Նոյն օրը ընկերներու հետ դադարի ժողով մըն ալ ունեցանք, ուր Պ. Տիգրան Փափաղեան նորէն պնդեց որ Տէրսիմ փախչիմ :

Օր մըն ալ ապստելու համար ընկերներս համոզեցի, և թէ մինչև հետեւեալ օր Սրվազը Օղլուն չվերադառնար, անպատճառ ճամբայ պիտի ելնէի գէպի Տէրսիմ :

Նախապէսնոյն օրը Լուսաւորիչ Վանքը մարդ գրկուեցաւ որպէսզի վանքին տղաքը հետեւեալ գիշերը գիւղին մօտ ճամբուն վրայ ինձ սպասեն՝ զիս Տէրսիմ առաջնորդելու համար, իսկ երգնկայէն մինչև աղբ գիւղը քաղաքէն երկու ընկերներ պիտի առաջնորդէին :

Բժշկական վիպականաւ և դարձիքներս անցնիներէն զազանի Տօքթ. Փափաղեանին յանձնեցի, որ արտատահման անցնելուս ինձ գրկէր : Միայն ձիւ և միւս գոյքերս պիտի մնային Հովիտեանի տունը :

Փախուստիս համար պապէս կանխաւ ամեն բան պատրաստեցինք :

Երբորդ օրն ալ իրիկուն հզաւ և Սրվազը Օդուն և բեւան չկաւ : Վերջապէս հաստատ որոշեցինք նոյն գիշերը Տէրսիմ անցնիլ : Մեր ծրագիրն էր մէկ երկու ամիս Տէրսիմ մնալով հետքս կորնցնել և անկէ կերպարանափոխ Տրապիզոնով Ռուսաստան անցնիլ :

Ընթրիքէն յետոյ պառկելու համար սենեակս քաշուեցայ . անեցիք արդէն կանուխ պառկելու . սովորութիւնս ունէին, այնպէս որ քիչ անցած բոլորն ալ խոր քունի մէջ ընկզմեցան :

Ես ի հորկէ չպառկեցայ . ճերմակեղէններուս ծրար կապեցի , ինչպէս նաև բրի կարդ մի կանխապատրաստութիւններ :

Մեր փախուստը կարծուածէն աւելի վաճառաւոր էր . գիշերները մինչև առաւօտ գիշերապահ գինւորներ և ուտիւկաններ խումբ խումբ թաղերը կը շրջէին , այնպէս որ փախուստի միջոցին այս խումբերէն մէկուն եթէ պատահէինք , ես և երկու առաջնորդներս ստիպուած զէնքի պիտի գիմէինք : Վճռած էինք որջ ձեռք չ'անցնիլ , կռուելով կամ մեռնիլ կամ ապաստել :

Եւ որպէսպիսի փախուստէս յետոյ երաշխաւորս , Մարտիրոս Հովիւեան , ծանր պատասխանատուութեան տակ չ'մնար , մօտաւորապէս հետեւեալ իմաստով նամակ մի գրելով անգանին վրայ ձգեցի . այդ նամակով կը յուսայի որ կարող պիտի ըլլար իր անմեղութիւնը հաստեղծել :

« Սիրելի և վաղեմի բարեկամս , Մարտիրոս Է. Գ. Հովիւեան » :

« Մահու և կենաց խնդիրը , կեանքի գոյութեան « պահպանման բնագոյր ստիպեցին զիս փախուստ տալով « ապաստիլ յանրաւար բանապրկութենէ մի և զուցէ « մահուան դատապարտութենէ մի : Թէև անմեղ եմ , « բայց դատարաններու արդարադատութեան վրայ « վստահ չ'ըլլալով , ինքզինքս ակամայ աքսորի դատու-

« սարտեցի : Գիտեմ որ կառավարութիւնը իբրեւ իմ « երաշխաւորս քեզ պիտի բանապրկէ և չարչարէ , « բայց վերջի վերջոյ անմեղութեանդ պիտի համոզուի : « Քու չարչարանքովդ կեանքս փրկած պիտի ըլլաս : « Ներք' որ քու վստահութեանդ չարաչար զործածած « պիտի ըլլամ : Մնաս բարո՛ւ , զուցէ երբեք զերբ « չտեսնենք : Յոյց տուած անմեղ ըստեղծութեանդ « համար միշտ երախտապարտ պիտի մնամ : Խորին « չնորհակալութիւնս քեզ և անեցիներուն , ներք , ինձ , « սիրելի բարեկամս , մնաս բարո՛ւ . . . » :

Այնքան զգածուած էի որ , նամակս վերջապէս զմիջոցս երկու կաթիլ արատաւք պսակէս վար հոսելով թղթին վրայ կաթեցան . . . : Թէև խնամքով չորցուցի , բայց գրուածքին վրայ իրենց հետքերը թողուցին . . . :

Սրտատրտի երկու առաջնորդ ընկերներուս կ'ապաստէի : Ժամերը տարիներու երկարութիւն տալով էին : Շուտ չուտ ժամացոյցիս կը նայէի : Վր խորհէի թէ ժամ մի անցած է , բայց ժամացոյցս զիս յուսախար կրնէր 5—10 րոպէ հազիւ անց ցոյց տալով . . . : Այսպէս յուզումնալից և անհամբեր՝ երեք ժամեր անցուցի : Բայց ինչպէս սահեցան այդ երեք ժամերը , ես միայն կրտամ զգալ :

Փողոցէն թեթեւ հագալու ձայներ լսեցի , սիրտս թուեց կաւ . առաջնորդ ընկերներս էին : Կէս գիշերին մէկ ժամ էր մնացեր , փոխաբայ հագուստներուս կապոցը թուխ տակ առած և մօտիս ծայրերուն վրայ կոխելով անշուշտ անդալիներէն վար իջայ և կամացուկ մը դուռը բացի . ընկերներս արդէն զբոս առաջ՝ կ'ապաստէին րէվոլվերներ ձեռքերին պատրաստ բռնած :

Գոնէն դուռս երկրով դայն զգուշութեամբ վրայ բրի :

— Որքան հնարաւոր է արագ քաշենք , որպէսպի գիշերաշրջիկ գինւորներու պատահելու հասանականութենէ խուսափինք և յսուած գիւղ համբինք , բոտու առաջնորդներէս մէկը :

Դժբաղդարար այս աղիւ և անձնուէր մարդկանց անունները մոռցած եմ:

— Շատ լաւ, պատասխանեցի և սկսանք ճամբայ անել գրեթէ վաղելով:

Տարաբաղդարար բնակած տունը քաղաքին ճիշդ կեդրոնն էր, այնպէս որ քաղաքին ծայրը հասնելու համար ութ տասը թաղերէ և փողոցներէ պէտք է անցնէիք:

Որ և է պատահականութեան հանդէպ պատրաստ զանաւելու համար առաջնորդներուս նման բէօրէլէրը գրաւմէս հանելով ձեռքս բռնեցի:

Քաղաքին վրայ գերեզմանային լուսթիւն կը տիրէր. խօսելէ զգուշանալով, մեր չուրջը մօտիկ կ'ընէինք: Մեզ չըջապատող միջնորդուն մէջ ամենափոքր չուէկ մը, նոյնիսկ ջղջիկներու թեւերուն խորհրդաւոր թրթռումները մեզ սարսուռ կ'ազդէին:

Հեռուոր թաղերէ հերթաշրջիկ գիշերապահ՝ պինտորներու և ոտակաւներու համաչափ քայլերուն չարագուշակ ազմուկը մեր սրտերը կ'ալեկոծէր, մեր միտքը կը չփոթէր: Ուշադրութեամբ մօտիկ կ'ընէինք ջոկատի քայլերու ազմուկին որ կողմէն ու փողոցէն գալը, սրպէսդի հակառակ ուղղութիւն մը բռնելով յանկարծ դէմ առ դէմ գալու անդիմադրելի դժբաղդութենէն զերծ մնայինք:

Այսպէս ջղազրգիւ, մտախռով և սրտախռուկ թաղէ թաղ, փողոցէ փողոց հե ի հե անցնելով բարեբաղդաւար առանց որ և է դժբաղդ գէպքի քաղաքին ծայրը հասանք:

Այնտեղ քիչ մը աղատ և երկար շունչ քաշեցինք և մեր փախուստի ամենալուրջաւոր չըջանք ազգանով անցուցած ըլլալու գոհունակութիւնը զգացինք:

Այժմ աւելի հանգարտ սրտով և նուազ արագ քայլով սկսանք կտրել դաշտի ճամբաները:

Մութ ու խաւար գիշեր էր, սրբան որ աչքերնիս մութին վարժուած ըլլար, բայց այսքան մութին սաստկութիւնը արդեւ կ'ըլլար քիչ մը հեռուն անգամ տեսնելու,

մանուսնդ որ այս աղիւրու ճամբաները երկու կողմի վրայի արտերուն հետ խառնուած էին: Անդգալարար բանջարանոցի մը մէջ մտած էինք: Հեռուէն պահապան շուները հաչիկ սկսան զեպի մեր կողմը: Շուներու հաչելու ազմուկէն թաւք պահապանն ալ արթննալով սկսաւ պոռալ, կարծելով թէ գողեր ենք:

Հեռուէն պոռալով պատասխանեցինք որ մենք գողեր չենք, ճամբանիս սխալած ճամբորդներ ենք: Չգիտենք, պահապանը լսեց մեր խօսքը կամ լսելով համոզուեցաւ. յամենայն դէպս մեզ չհետեւեցաւ, աւելի հաւանական է իր անուշ քունէն չգրկուելու համար:

Ժամի մը չափ ևս քայլելով հասանք լեռներու տուրտուր և բլուրներու մօտ:

Առաջնորդներս յանկարծ կանգնելով չորս կողմերնիս դիտել սկսան:

— Ի՞նչ կայ, հարցուցի հետաքրքրուելով:

— Կարծեմ ճամբանիս սխալ է, քիչ առաջ երկուքի բաժնուած ճամբաներէն աճր պիտի մանեինք, սխալմամբ, ձախը մտանք, բաւ. մէկը:

— Լա՛ւ. նայեցէք, բա՛ի, դուք սխալուած չէք:

Ետ ու առաջ լաւ մը դիտելէ ետք, սխալ ճամբայ մտած ըլլայինս հաստատեցին:

Քանի որ շատ չենք հեռացած, ևս դառնանք և ճիշդ ճամբան գտնենք, բա՛ի:

Կէս ժամի չափ ճամբայ գէպի ևս երթալով երկուքի բաժնուած տեղը հասանք և աջ ուղին բռնեցինք:

Բլուրներու գագաթները բարձրանալով և երբեմն ձորերու մէջ իջնելով, յաճախ քարքարոտներու մէջ գլորելով մէկ ժամէն աւելի ճամբայ առած էինք, երբ առաջնորդողներս նորէն սկսան իրենց չուրջը դիտել:

Ասանց վարանտո բնթայքէն կասկածեցայ որ նորէն սխալած են:

— Ի՞նչ կը դիտէք, չըլլայ թէ նորէն սխալած ըլլաք, բա՛ի:

— Այս ալ Վանքին ճամբան չէ, բոտ մին տա-
թանար:

— Հապա ո՞րն է ուղիղը, բա:

— Ուղիղը այն ետ դարձած ճամբանիս պիտի ըլլար
բոտ միւսը:

Այլ իմ բարկութիւնս չափ ու սահման չունեցաւ,
յուսահատութենէս զայրացած պոռայի:

— Եթէ ճամբայ չէիք գիտեր, ինչու համար առաջ-
նորդի դժուարին և վտանգաւոր դերը յանձն տուիք:

Խեղճերը իրենց զգացած ամօթէն և ծանր պատա-
խանատուութենէն ընկճուած, տխուր և զլխիկոր լուս-
մնացին:

Երկուքն ալ քառասունի մօտ ամուսնացած և գու-
ւակներու տէր արհեստաւորներ էին. նախապէս երբեք
գիրենք ճանցած չէի:

Բարկանալուս գլխացի:

Խեղճերը իմ կեանքս փրկելու համար իրենց կեանքը
բացայայտ վտանգի էին էնթարկած, զաղափարական զին-
ւորի կատարեալ անձնութեամբ: Իրաւունք չունէի
զանոնք փրկաւորելու, անգիտակցարար գործուած սխալի
մը համար:

Մեր փայթօլուները արդեօք ընդունակ են ըմբռնե-
լու այս մարդոց անձնութիւնը. անձանթ մարդու
մը համար իրենց կեանքը ակնյայտի վտանգի ենթա-
կող այս անձնազոհներու զգացմունքին վտանգութիւնը գը-
նահատելու, այս զաղափարական նահատակութեան հո-
գերանական չարժանիքները վերլուծելու:

Կը տարակուսիմ:

Որովհետեւ եթէ այդ ընդունակութիւնը տնեցած
ըլլային, այսօր մեր նահատակներուն չէին հայհոյիր...

Ոչ թէ մեր, այլ ընդհանուր մարդկութեան պատ-
մութեան մէջ յիշատակութեան արժանի անձնութեան
և քաջութեան վտանգ օրինակներ են ասոնք:

Այս նիւթապաշտ դարու մէջ, ետեւը մարդկու-
թեան անապատին մէջ մէկ մէկ սկստիւններ են զաղափարի
համար զոհուելու պատրաստակամ այս ազնիւ հոգիները:

— Տասը տարի առաջ մէկ անգամ վանք գացած եմ,
ճամբան մոռցեր եմ, ամօթանար կմկմաց մէկը:

— Միայն մէկ անգամ գիշեր ատեն վանք գացած
ըլլալով ճամբան չեմ յիշեր, բոտ միւսը:

Այսպէս կէս ճամբան մնալ յուսահատական էր:

Մեր այնքան քաջած նեղութիւնները, սիրտնա-
տունները պարտաւր պիտի երթային:

— Լաւ, հիմա ինչ ընել կը խորհիք, հարցուցի:

— Լեւր բարձրանանք, զուք այնտեղ ժայռի մը սակ-
ցրեկը պահուեցէք, մենք քաղաք վերադառնալով ճամ-
բան լաւ գիտցողի մը հետ կուգանք ձեզ կը գտնենք,
բոտ մէկը միանաւորէն:

Ծիծաղս չկրցի զսպել:

— Քանի որ այժմ ուր ըլլայիտ չէք գիտեր, վաղը
ինչպէս պիտի գտնէք զիս. չէք կարծեր որ ձեզմէ առաջ
ոստիկանները պիտի գտն գտնեն... Չէ՛, ես աւելի
կը նախընտրեմ մեռնիլ, քան թէ խայտառակօրէն ձերբա-
կալուիլ: Քանի որ բողբոջ մեզ չի ժպտիր, աւելի լաւ է
վերադառնանք և գործը բողբոջն յանձնենք, բա վճռակա-
նօրէն:

Խեղճերը ակամայ տախտեցան ընդունիլ առաջարկս
և մենք սկսանք արագաքայլ քաղաք վերադառնալ:

Արշալոյսին քաղաքին մօտեցած էինք: Քաղաքը սա-
կալն կը նրհէր, հեռուէն կը լսէինք եկեղեցիներու
զանգակներու տխրազեկիք ձայները: Ետեւադ արեւի
չողչալուն և վարդազոյն ճառագայթները սկսէր էին մեր
աչքերը խախտացնել երբ քաղաքի ծայրի դուռներուն
մօտեցած էինք:

Եւ աճապարեցի առն մաքնել, քանի տնեցիք դեռ
տրթնցած չէին, որպէսզի մեր գիշերային արշաւանքէն
բան մը չկուսնին:

Առաջնորդներէս բաժնուերով՝ բաց ձգած դռնէս ներս մտայ և զայն զգուշութեամբ փակելով անշուշտ սենեակս բարձրացայ։ Տեսցիւք տակաւին արթնցած չէին։

Առաջին գործս եղաւ սեղանի վրայ ձգած նստակա պատուերով անհետացնել, յետոյ անկողինս տալին ու վրայ բնել, կտակած չհրաւիրելու համար։

Վրաս գլուխս ամբողջ փռելով՝ ծածկուած էր, զգուշութեամբ մաքրեցի և երեսն ու ձեռքերս լուացի։

Քիչ մը վերջը անեցիւք ալ արթնցան։ Բացի աչքերուս կարմրութենէն մեր գիշերային թափառումներէն ու է հետք չէր մնացած։

Առաջնորդներս երբ Տօքթ. Փափագեանին պատմեր են մեր ծախսող և անյաջող փախուստը, ինկծը չաւրեր և մեծ մատառնջութեամբ հարցուցեր է.

— Հապա մօրուքը... :

Տօքթ. Փափագեան կարծիք էր թէ մօրուքս նախապէս անկողնով ճամբայ պիտի ելլեմ, և վախճալով սր դատաւարի օգնականը զիս անմօրուս տեսնելով կտակածի պիտի երթայ, առաջին հազր եղած է մօրուքս հարցնել։

Բարերազգաբար նոյն օրը կէսօրին Արվաղըր Օղլուն ալ հասաւ և պատմեց թէ եղածը անուղղակի թեթեւ մասնութիւն մըն է։ Տիվրիկի մէջ թիւթիւնճի էրմօ առնուով հայր թուրքի մը մօտ չաղակրտսեր է թէ Տօքթ. Փաշայեանի մօտ յեղափոխականներ և օտարական մարդիկ են եկած։ Թուրքն ալ զայնազամին յայտնի է, և այսպէս սկսեւ է իրարանցումը։

Ճիշտ է որ, Տիվրիկ գտնուած միջոցիս Խարբեղէն մօտս եկած էր ուստահայ յեղափոխական գործիչ Սիմէոն Նազիրեանցը և զրեթէ նոյն միջոցներուն ուրիշ վանեցի հայ մը։ Այս վերջինք իրեն թէ Պարսէն Խրեմեան Հաղբիկը գրկած էր։ Վանեցին սարդ բեռնակիր մըն էր, չառ չառ

կռուող ոյժ մը, որ ամբիւի մը չափ տունս մնաց։

Ուրեմն, եղած մասնութիւնը կարելի էր դիւրութեամբ ջրկ վանեցին օրավարձով չմ մօտս աշխատող աղքատ մը ցոյց տալով և բոլորովին ուրանալով ուրիշ անձերու գոյութիւնը։

Բարերազգաբար մեր տան և վանքին մէջ եղած բազմամարդ ժողովներու մասին կատարութիւնը անտեղեակ էր։

Ընկերներու հետ խորհրդակցելով որոշեցի նոյն օրը հերկացանալ կատարութեան։

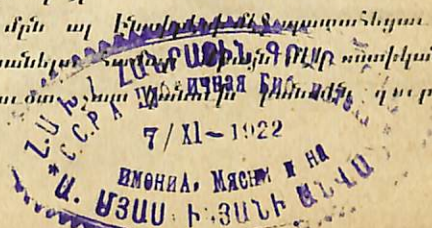
Նոյն օրն իսկ ճամբայ կալ երկու ձիաւոր ոստիկաններու հակողութեամբ, որոնք զիս բանաէ բանա առաջնորդելով միշտ կը փոխուէին. մինչև Սեբաստիա չորս անգամ փոխուեցան հետեւալ զայնազամութեանց մէջ՝ Կերճանիս, Էնտերէս, Զարա և Գօշիտար։

Կերճանիս ուշ ժամանակ հասանք. կատարութեան չէնքը փակ էր, միայն մէկ հատիկ ոստիկան կար, այն ալ բանտապահի պաշտօն կը վարէր։ Ինձ հետ եկող ոստիկանները ուրիշ տեղ գացին։

Սովորաբար իմ ճամբորդութիւններուս մէջ հետս անկողին և վերմակ չէի տաներ, այդ ծանր բեռ մըն էր, որուն պէտք ալ չունէի, որովհետեւ ուր որ գիշերէի, ինձ համար անկողին մը կը պատրաստէին։ Բացց Կերճանիս բանտին մէջ ստիպուեցայ առանց անկողնի չոր տախտակներուն վրայ պառկիլ, կօշիկներս բարձի տեղ ծառայեցնելով։ Որքան որ ոստիկանին դրամ խոտորեցայ ինձ համար անկողին մը ձարելու համար, բայց մարդը իրաւամբ առարկեց որ բանտը չէր կրնար թողալ հետանալ, քանի որ մինակ էր։

Կարեւոր գէտք մըն ալ Էնտերէսի հարցառանկաւ։ Զիս մինչև Զարա տանելու համար ինքն ինքիս ոստիկան յատկացուցին։ Առաւ ծառայող միւսին ինքն ինքիս գալու

1005
21359



եկանք: Կառավարական շէնքին ճիշտ քովը սրճարան մը կար. ոտտիկանիս առաջարկեցի մէքմէկ սուրճ խմել. ուրախութեամբ համաձայնեցաւ:

Սուրճի գաւաթը ձեռքս՝ խմած միջոցիս անակնկալ ներս մտաւ. բինկեանցի բարեկամներէս Պօղոս էֆ. Մեծասուրեան, որ առեարական գործով այդ կողմերը եկեր էր: Զիս որ տեսաւ. ուրախութեամբ դէպի իմ կողմս յառաջանալով.

— Օ՛, Տօքթէ՛օր, դուք այժտեղ, բար՛եւ, բաւ:

Յետոյ ինքն ալ կրակածկի չդառնալու համար զգուշացուցի.

— Զերբակալուած եմ, հեռաց՛իր: Խեղճը քարացաւ վարկեան մը: Յետոյ տխուր և գլխիկոր հեռացաւ:

Տեսարանը շատ սրտաշոյղ էր...

Հինգերորդ օրը Սերատոկոյ բանար հիւրնկալուեցայ...

Հետեւեալ օրը՝ անմիջապէս զիս հարցաքննել սկսան:

Ինչպէս որ գուշակեր էի, տունս օտարական և մեղաւար (միւզիկ) մարդիկ պահած ըլլալուս չուրջը կը դառնար հարցաքննիչին խորամանկ հարցումները:

Պարզ է որ ուրացայ և վանեցիին պատմութիւնը բոլի, անուղղակի հատտատելով եղած մատնութիւնը, ինքզինքս միամիտ և անմեղ մը ցոյց տալով:

Շատ յոյս ունէի որ քննութիւնը վերջանալէ յետոյ ճիշդ իրիմարիէն (ամբաստանիչ ատեն) զիս անպարտ պիտի արձակէր:

Բայց դարձանքս մեծ եղաւ, երբ երկու ամիս վերջը Ամբաստանիչ Ատենը իր մագպարալով (տեղեկագիր-ամբաստանալիք) զիս մահուան կը դատապարտէր իբրեւ յեղափոխական գործիչ:

Թուրք դատարաններու արդարադատութեան մէկ նմոյշն էր այս. մահուան դատապարտել մէկը, որ ոչ տեղացի ծառայ մը վարձելու յանցանքը գործած էր...

Պէտք է յայտնեմ նաեւ որ այս վճիռը միաձայնութեամբ տրուած էր. դատաւորներէն երկուքը քրիստոնէայ էին, մէկը հայ, միւսը յոյն, իսկ նախագահը թուրք մը...

Կատկած չկար, որ նոյն արդարադատութեամբ պիտի վարուէր նաեւ մահմեմէի իսքիմաթը (վերաքննիչ ատեն) որուն առջեւ պիտի տեսնուէր դատոս:

Թուրք դատարաններու վրայ յոյս դնելով Տէրափմ փախչելու ատիթը կորսնցնելուս շատ զղջացի...

Վիճակիս շուտ սրուելու միտիթարութիւնն ալ չունէի. դատարանի նախագահ Ահմէտ Էափալ պէշի (քամպուր բէշիս մականուանեալ) հիւանդութեան պատճառով դատոս ամիսներով յետաձգուեցաւ: Բանտարկեալի մը համար վիճակի անորոշութիւնը ամենապարտնոյիչ, անտանելի և մտահոգ վիճակ մըն է: Վճիռ տուցած բանտարկեալը, վերջ ի վերջոյ հաշտուելով իր վիճակին հետ, հոգեկան աւելի մեծ հանգիստ մը կը վայելէ:

Ես այդ հոգեկան անդորրութենէն զուրկ էի:

Սերատոպիները իմ բանտարկութեանս պատճառով տխուր և սրտաբեկ էին և անկեղծօրէն ցաւակից լինձ: Ոմանք զիս միտիթարելու համար հազար ու մէկ զփուարութեամբ արտօնութիւն կ'ըստանային ու բանտ կ'ալցելէին: Այդ ազնիւ անձնաւորութեանց մէջ հետեւեալները կը յիշեմ. — Յովհաննէս Արզարեան, Կիւլպենկեան տան ներկայացուցիչ Միտիթարեան, Տօքթուր Գարեգին և Տիգրան Սիւնի եղբայրները, Յովհաննէս աղա Գաղանձեան: Այս վերջինը, տարիքստ բարի մարդ մը, իր հարստատ աղուն նման կը հազար զիս միշտ վերջը տուանց փոխարինութեան անուշոյս հայրթալից և սպիտակեղէններս յուլ տուաւ, պառկած անկողինս ալ իր օտունէն բերելով: Մինչեւ այսօր կրախտագիտութեամբ կը յիշեմ անոր հաղաւթան գուրդուրանքը և իմամքը: Մեր շերիաքնիկները արդեօք պիտի համարձակին՝ այս ոսկի սիրտ տնեցոյ, այս ազնիւ հոգի

ունեցող պատուական մարդիկը սպուշ ու գուսձանն ան-
ուանելու . . . :

Ինչու չէ . . .

Ուրիշ օրինակ մը :

Դատապարտութեան ժամանակը լրանալու մօտ հայ
բանտարկեալ մը կար, որ արտօնուած էր շուկայ երթալու
և բանտարկեալներուն համար մանր մուշր բաներ գնելու :
Բինկեանցի բարեկամներէն Յովհաննէս էֆ. Մեծատուրեան
այդ բանտարկեալը գանկով անոր հետ ինձ լուր կը զրկէ
որ, եթէ գրամի պէտք ունիմ, պատրաստ է ինձ 30—40
ոսկի զրկելու : Անոր այս վեհանձն և ազնիւ վերաբերումէն
շատ զգածուեցայ անհուն ուրախացայ որ իմ ցաւիս մօտ-
նակից և իմ մասին մտածող անկեղծ բարեկամներ կը գտ-
նուին : Ինքը անձամբ չեկաւ մօտս, իբրեւ ճշմարիտ յե-
ղափոխական մը՝ միշտ կտակածի տակ ըլլալով կը զգուշա-
նար իմ և իր վիճակը ծանրացիէ : Այսքանը բռնձ որ, Յով-
հաննէս էֆ. Մեծատուրեան Բինկեանին մէջ ժիրայրի ա-
ռաջին աշակերտներէն մէկը եղած է :

Թէև գրամի պէտք ունէի, բայց չնորհակալութեամբ
մերժեցի :

Բանտարկութեանս վրայէն երեք ամիսներ տահր էին
և տակաւին, իմ ինչպէս նաեւ ուրիշներու դատը երեսի
վրայ մնացի էր նախադահին հիւանդութեան պատճառով :

Ոմանք խորհուրդ տուին կուտակալը (Մէմուռ պէյ,
որ յետոյ իբրեւ փաշա ներքին գործոց նախարար եղաւ)
կաշատեկ, իբրեւ միջնորդ փալիկն մէկ հայ ծառան բանտ
գալով խոտտացաւ գործը 100 ոսկիով վերջացնելու : Եւ 50
ոսկի տրամադրեցի, ինչպէրը առկա մնաց :

Երդնկայի բնկերներուն հեռագրեցի ինձ 50 ոսկի փո-
խադրել, ինչպէս խոտտացի էին կանխաւ փոխ տալ :
Ընկերները հեռագրով փոխադրեցին այդ գումարը :

Ինչպէրը այս վիճակին մէջ էր, երբ 1891ի ծննդեան

առաւօտը լոյսը Սեբաստացի ծանօթներու և ուրիշներ
բանտ խուժեցին և ուրախութեամբ աչքալուսանք մաղ-
թեցին : Քաղաքական խնդրով բանտարկուած ուրիշ հայ
բանտարկեալներու ծնողները և ազգականները բանտին
առջև լեցուած էին : Բոլորին պէմքին վրայ ուրախութեան
ժպիտ մը կը փայլէր :

— Սուլթանը լոյսը հայ բանտարկեալներուն ներում
չնորհած է . . . :

Այս յանկերգն էր որ կերգէին լոյսը բերանները :

Պատրիարքը Առաջնորդին հեռագրած էր որ, Սուլ-
թանի կենաց համար եկեղեցիներու մէջ մաղթանքներ կա-
տարեն, որովհետեւ լոյսը քաղաքական հայ բանտարկ-
եալներուն ներում չնորհած է . . . :

Բանտին մէջ իրարանցում մըն է սկսաւ : Հաւաք-
ւած ժողովուրդը արտօնուեցաւ Հայ բանտարկեալներուն
մօտ երթալու : Համայններու, գրկախառնումներու վեր-
ջը չկար, ուրախութեան արցունքներ էին որ կը թա-
փէին, Հայ բանտարկեալները սկսան իրենց անկողինները
կապել : Յովհաննէս աղա Փաղանձեանի տղաքն այ իմ
անկողինս կը կապէին :

Կառավարութեան հեռագիրը տակաւին չէր հասած
տակաին, թէև մենք պատրաստ կ'ապստէինք : Բոլորին
աչքերը անձկանօք ուղղուած էին կառավարութեան դուռը
որ բանտին ճիշդ դէմն էր ու անհամբեր կ'ըստէինք ա-
ռաջին առեւտրի բերողին :

Կէս օր եղաւ, ու տակաւին ոչ մէկ լուր չեկաւ :
Ժամկը մեզի համար տարիներու տևողութիւն ունե-
ցան : Քիչ քիչ ուրախութիւնը տրտմութեան փոխուիլ
սկսաւ : Յորեկը գիշեր եղաւ, այցելողները տրտում ու
տխմար տուն վերադարձան, բանտարկեալները անմի-
թար թողով :

Վալին յայտներ էր որ հեռագիրը հաւանականաբար
առաւօտուն հասնի :

Կապուած անկողինները վերադառնան սկսած քակուել : Յուսակառուր անկողին մտանք : Եղան բանտարկեալներ սրնք մինչև առաւօտ չքնացան , մինչ շատեր անհանգիստ քնով լուսնոյցին : Յաջորդ առաւօտ դարձեալ իրիկուն եղաւ ու այսպէս օրեր իրարու յաջորդեցին , բայց ցանկալի հետադիւր չեկաւ . . .

Վերջ ի վերջոյ հասկցուեցաւ որ , այդ ներումը եղած է միմիայն Պոստյ Հոյ բանտարկեալներուն համար , որոնց մէջ կը գտնուէին Տօքթ . Թիրեաքեան , Արիփար Արիփարեան , (մէկ երկու օր յետոյ առանձին մեղայականով ազատեցաւ) Յակոբ Շուարշ (նոյնպէս մէկ երկու օր յետոյ բայց առանց մեղայականի) , Տրդատ և Վահրամ պէյ Տատեաններ և այլն :

Բարերազգարար քանի մը օր վերջը նախագահը առողջանալով սկսաւ դատերուն նայիլ , բայց այնքան ուրիշ դատեր կ'աւտար ձգուէր էին որ կարգը իմ դատին դարու համար առնուաղն երկու երեք ամիս պէտք էր :

Բայց նորէն ուրախալի էր , որ գործի նայիլ սկսեւր էին : Այս փոքր ուրախութիւնն ալ երկար չտևեց . . հապիւ մէկ երկու դատեր վերջացած՝ և ահա նախագահը նորէն հիւանդացաւ :

Հոգեկան մեծ կորով , կամքի մեծ ոյժ և լայն սիրտ է հարկաւոր , որ մարդ զխմանայ այս սիրտ մաշուքներուն և յուսախարութիւններուն . .

Կերեայ այսպիսի յուսահատեցուցիչ վայրկեաններ են որ անձնասպանութեան կը մղեն հոգեպէս ընկճուած բանտարկեալները . . .

Ես աւելի կը նախընտրէի դատապարտուած տարիներով բանտը մնալ , քան թէ այսպէս անորոշ և սիրտհամոռւ վիճակով քանի մը ամիսներ :

Նորէն չարախներ ու ամիսներ դանդաղօրէն հոյովիլ սկսան :

Տաղաւուկս փարաակու և հոգեպէս չընկճուելու համար մօտս գտնուած Ֆրանսերէն բժշկական թերթէ մը թարգմանեցի Սիֆիլիսի ծագումը վերնագրով յօդուածը և ուրիշներ : Առաջինը տպուեցաւ Պոլիս Փաղապաշեանի Մաղիկ չարաթաթերթին մէջ :

Նախագահին հիւանդութիւնը վտանգաւոր աչքացաւ (iritis) մըն էր , միեւնոյն հիւանդութեամբ տարիներ առաջ մէկ աչքը արդէն կուրցած էր , այս անգամ առողջ մնացած աչքը միւսին բաղդին ենթարկուելու դրժբազդ հաւանականութիւնը ունէր : Վիճակը յուսահատական էր : Զինքը դարմանող բժիշկներն էին Տիգրան և Գարեգին Սիւնի եղբայրները Արդարեան և Թաղապեաական թուրք բժիշկը : Սիւնի եղբայրները իբրեւ վերջին փորձ վիրաբուժական գործողութիւն մը (iridectomy) առաջարկեւր էին , բայց այս գործողութեան արդիւնքն ալ սրոշ չէր , հակառակ պարագային տեսողութիւնը կարող էր անդառնալի կերպով փճանալ :

Այդ միջոցներուն ինձ բանտակից էր Ալիդիւցի Նիքոլաքի անունով Յոյն փաստաբան մը : Թուրք թէնամի պաշտօնեաներ զայն ամբաստանած էին թէ խղամուքեան հայնոյց էր . . .

Մեր անկողինները իրարու մօտ էին . գիշերները շաբունակ կը հաղար և քունս կը խանդարէր : Գէթ հոնգիստ քնանալու համար առաջարկեցի դարմանել զինքը :

— Այս հազս շատ հին է , բաւ . բոլոր բժիշկներուն ալ դիմած և տարիներով դեղ կերած եմ , բայց չէ անցած , հոգ չէ , անգամ մըն ալ ձեր դեղերը կը փորձեմ :

Դեղերս հրաշալի արդիւնք ցոյց տուին , փաստաբանը շատ գոհ մնաց , տեսնելով որ իր հազը բոլորովին անցաւ :

Ես ալ շատ գոհ մնացի , որովհետեւ անկէ վերջը սկսայ հանգիստ քնանալ :

Փաստաբանը Պոլսէն եկած հրամանի մը վրայ ազատ արձակուեցաւ : Բանտէն մեկնած ժամանակ չնորհակալութիւն յայտնելէ յետոյ աւելցուց .

— Անպատճառ ձեզ նախադասին մօտ հրաւիրել պիտի տամ, իմ շատ մոտերիմ բարեկամս է, շատ մեծ յոյս ունիմ, որ դուք պիտի կրնաք անոր աչքը բժշկել: Պիտի յայտնեմ անոր, որ դուք իմ տասը տարուան անդամանելի հազս դարմանեցիք:

— Ամէն ժամանակ բաղդը ինձ չի ժպտիր, բա՛ր քրո՛ծիծաղով:

— Ես ձեր վրայ մեծ հաւատք ունիմ, անպատճառ այս գործը պիտի յաջողցնեմ, ձեզ համար ալ շահաւէտ է, դուք ձեզ բանտէն արձակուած համարեցէք, ինչ որ ալ ըլլայ, արդէն ձեր ազատման համար բոլոր ջանքս պիտի գործադրեմ:

— Շնորհակալ եմ, բա՛ր:

Նիքոլայի էֆէնտին հետեւել օրն իսկ տեսութեան եկաւ:

— Նախագահը՝ առաջարկս շնորհակալութեամբ և մեծ գոհունակութեամբ ընդունեց, ըստ ձեզ իր մօտ հրաւիրելու համար շատ վարանեցաւ: — քաղաքական յանցուոր մը ըլլալուն համար չեմ համարձակիր, իսկոյն սուլթանին ժողովոյ պիտի տան, կը վախնամ, ըսաւ: — Ուղղակի մի հրաւիրէք, բա՛ր, այլ կուտակալին միջոցով:

— Այդ լաւ բարք, հիմայ տղաս կուտակալին կը զրկեմ, ըսաւ:

— Կուտակալը պիտի համարձակի, հարցուցի:

— Ան չվախնար, Սուլթանին աչքին լոյսն է, ամէն տարի թանկագին նուէրներ կը զրկէ, դեռ երկու ամիս առաջ երեք հիանալի չէրքէզուհիներ նուէր զրկեց: Իսկ Ահմէտ Էտիպ պէյը վախնալու իրաւունք ունի, որովհետեւ ինքն ալ աքսորական մըն է Միտհատ փաշայի մօտերիմը ըլլալուն համար: Պոլիս մտնելու համար Սուլթանին մօտ հաւոր հրամանը հարկաւոր է, թէ և քանիցս զտցած է այդ հրամանը տալ:

Նիքոլայի էֆէնտին մօտէն ժամէ ի վեր հեռացած էր, երբ կուտակալը հարեալատ մը զրկելով մօտս, անոր հետ նախագահին այցելել հրաւիրեց:

Այս դէպքը բարեգուշակ զուգադիպութիւն մ'էր, մանաւանդ եթէ նախագահին աչքը լաւնար:

Հարեալատին հետ հասանք նախագահին տունը: Հարեալատը ուրիշ սենեակ մը սպասեց, իսկ ես առանձին մտայ հիւանդին սենեակը:

— Նիքոլայի էֆէնտին ձեզ շատ դովեց, սա աչքս քննեցէք և ձեր կարծիքը յայտնեցէք, բժիշկները գործողութիւն առաջարկեցին, եթէ դուք ալ համակարծիք ըլլաք, պիտի աշխատիմ Պոլիս երթալ և անտեղ կատարել տալ գործողութիւնը, այստեղի բժիշկներուն վրայ փառանքութիւն չունիմ, ըսաւ:

Աչքը քննելէ յետոյ մանրագնին հարցուփորձեցի նախապէս ունեցած հիւանդութեանց մասին, մասնաւորապէս իմ ուշադրութիւնս գրաւեց իր կորաքամակութիւնը, որովհետեւ սովորական կուտակիւն մը չէր և ոչ ալ ձերութեան քամակորութիւն մը: Այս խուզարկութեանց հետեանքը այն եղաւ որ աչքացաւին բնութեանը վրայ որոշ գաղափար մը կազմեցի. դարմանող բժիշկները երբէք չէին հետաքրքրուել հիւանդութեան պատճառը իմանալու, որ իմ կարծիքով յօդացաւային (rhumatizmal) էր:

— Իմ կարծիքով, բա՛ր, ձեր հիւանդութիւնը նոյն պատճառներէն առաջացած է, ինչ որ ողնաշարի ձեր հիւանդութիւնը տարիներ առաջ, հետեւաբար բուն այդ պատճառը պէտք է հարուածել ներքին դեղերով:

— Քանի որ այդպէս է, վաղը եկէք զիս դարմանող բժիշկներուն հետ խորհրդակցութիւն մը կատարեցէք, ըսաւ:

Մէկ երկու ժամ ազատ ապրած ըլլալու հոգեկոյն բարարութենէ յետոյ բանտ վերադարձայ:

Հետեւեալ օրը դարձեալ հարիւրապետին հետ այցելեցի հիւանդին : Բոլոր բժիշկները արդէն ներկայ էին . խորհրդակցութեան մէջ Սիւնի եղբայրները իմ կարծիքիս դէմ առարկեցին թէ՛ ներքին դեղերով ժամանակ վատնելով գործադութեան յարմար վայրկեանը կը կորսնցրնենք , իսկ միւս երկու բժիշկները խնձ համակարծիք գտնուեցան : Ու բժշկական խորհրդակցութեան արդիւնքը հիւանդին հաղորդուեցաւ :

Միւս բժիշկները մեկնեցան : Նախագահը զիս իր մօտ կանչելով րասաւ :

— Ասկէ վերջը ամէն օր եկէք , հետեւեցէք ձեր դարմանին , կէսօրուայ ճաշը այստեղ կ'ընէք միշտ , իսկ հարիւրապետը առաւօտները ձեզ կը բերէ և եղեկոյեան կուգայ տանելու :

Առաջին օրէն իսկ դեղերը իրենց հրաշայի արդիւնքը ցոյց տալ սկսան , անողութիւնը սկսաւ հեղհեղէ պարզուիլ : Հիւանդս շատ զոհ և ուրախ էր :

Այդ ուրախութեան ևս ալ մասնակից էի , մասնաւոր դատիս տեսակէտով :

— Անհոգ եղէք , ձեր թղթերը կարդացած եմ , բան մը չկայ , երբ ազնկնամ , առաջին գործս պիտի ըլլայ ձեր դատը տեսնել , րասաւ :

Այս խօսքերուն վրայ ևս խնդրեցաւ արդէն անպարտ արձակուած կը նկատէի : Բանտը միայն գիշերելու համար կերթայի , ամբողջ օրը դուրսը ազատ կը պտտէի :

Բուժման այս լուրը ամբողջ Սերաստիոյ մէջ տարածուեցաւ , բարեկամներս շատ զոհ և ուրախ էին , այդ յաջողութեանս մէջ տեսնելով իմ ազատումս :

Այդ միջոցներուն աւագ երէց քահանան իրրեւ պատուիրակ կաթողիկոսական յնարութեան մասնակցելով էջմիածնէն նոր էր վերադարձեր ծանր կերպով հիւանդացած , թերեւս ճամբան մօտ ըլլալով : Բժիշկները հիւանդութեան վառնդաւոր ըլլալը յայտարարել էին , բացի Տօքթ . Արզարեանէ , որուն ախտորոշումը միւս բժիշկներէն տարբեր էր :

Հիւանդին ազգականները առաջնորդ Պետրոս սրբադանի միջոցով կուսակալէն թոյլտուութիւն էին ստացել զիս հիւանդին մօտ տանելու համար :

Աւագ երեցին այցելած միջոցիս միայն Տօքթ . Արզարեան ներկայ էր : Արզարեանի ախտորոշումն էր թոքախլի բորբոքումը (սուր . սաթլըճան , épauchement pleurétique) , իսկ միւս բժիշկները լեարդի բորբոքում կարծած էին , հիւանդութիւնը աջ կողմին վրայ ըլլալուն հետեւանքով :

Հիւանդը քննելով Տօքթ . Արզարեանին կարծիքը հաստատեցի , բայց միեւնոյն ժամանակ զարմանքս յայտնեցի որ , նախափորձ մը չեն կատարել : Իսկոյն Պրափագի ասեղով ծակելով հաւաքուած ջրէն իրրեւ նմոյշ փոքր մաս մը դուրս հանեցի , որով այլեւս որ և է կասկածի տեղի չմնաց : Հասաքուած ջուրը պարպելու համար Տօքթօր Արզարեան մասնաւոր գործիք չունէր : Անմիջապէս Պոլիս , Տօքթ . Տօպրաշեանին հեռագրով դրամ փոխանակեցինք և փօստով գործիքը պահանջեցինք :

Աւագ երէցին զրկից Ակնեցի Սահիան էֆ . Դաթեան առիթէն օգտուելով հարիւրապետին հետ զիս տունը ճաշի հրաւիրեց : Բաւական ուրախ ժամանակ անցրնելէ յետոյ կրկին այցելեցի նախագահին : Տեսողութիւնը արդէն բոլորովին պարզուած էր , միայն թեթեւ հետք մը մնացել էր , որ քանի մը օրուայ խնդիր էր :

Ուրիշ անգամ մըն ալ կուսակալին խնդրանքով (հրամանը խնդրանքի էր փոխուած . . .) հիւանդ Շէյխ մը զարմանելու գացի :

Ահմէտ Էսխպ պէյ զիս զրադեցնելու համար հետաքրքիր դէպքեր կը պատմէր : Ախորժով ծովի կ'ընէի այդ մանրամասները , մասնաւոր Միտհատ փաշայի , Քէմալ պէյի և Գրիգոր Օսեանի վերաբերեալները : Ի միջի այլոց այս վերջինի մասին հետեւեալը կը պատմէր , որուն առաւելութեանը մասին հետաքրքիր է իմանալ անոր մօտ մարդկանց կարծիքը :

—Երբ որ թունայի վրայ Օտեան Գրիգոր Էփ.ի հետ
միասին կը պաշտօնավարէինք, յաճախ ղինքը կը խրա-
չեցնէինք ճաշի սեղանին վրայ յանկարծ ձիթապտուղ մը
գնելով, որովհետեւ Օտեան Էփէնտին ձիթապտուղէն կը
խրոչէր և տեսածին պէս կը փախչէր . . . :

Պոլսէն պահանջուած գործիքը հասած ըլլալով, Տօք-
թոր Արքարեան Աւագ երէցին վրայ հարկ եղած գոր-
ծողութիւնը կատարելով, հիւանդը կատարելապէս բժըշ-
կուած էր :

Վերջապէս նախագահը բոլորովին բժշկուելով սու-
ղին անգամ իմ դատիս նայեցաւ :

Ընդհանուր դատախազը անշուշտ եղածներէն ազ-
դուած, դատարանէն անպարտութեանս վճիռ պահանջեց :
Քւ վեց ու կէս ամիս բանտարկութենէ մը յետոյ, դատա-
րանը միաձայնութեամբ զիս անպարտ արձակեց :

Վ Ե Ր Զ

Հայաստանի Ազգային գրադարան



NL0429160

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

○

1. Ընդունակ Գործակալի Առաջագաղափարին. — 678 էջ, 80 հ. 120 պատկեր. (Սևասցիչներու, յւսանողներու, ծնողներու եւ գործակալն բժիշկներու համար) Գին 15 ֆրանքս հաճկատանի համար զեղչուած՝ միայն 30 դրոշ:
2. ժողովուրդին Բարեկամները. — Հայ Յեղափոխական Կեանքէն, չորս դարձուցութեամբ տրամա. Գին 5 դրշ.
3. Մշակամեղա Սնունդը. — (Երնայէն ժնչիւ 15՝ տարեկան հասակը), զեղչուած Գին 3 դրշ.
4. Սղջիկի մը Յիշատակարանը. — (Վիպ) Գին 5 դրշ.
5. Փոռնի Գիտական (Բաճի, Երազի, քնաշրջութեան եւ աղբի մասին), Գին 5 դրշ.
6. Վառօ. — (Վիպակ) Գին 1 դրշ.
7. Հակասագիր. — (Վիպակ), Գին 1 դրշ.
8. Վարձագրի Պատմական Սերը. — (Վիպակ), Գին 1 դրշ.
9. Միտէլ եւ Գրիգորին. — (Վիպակ), Գին 1 դրշ.
10. Մարիսո քէ Հայկանուօ. — (Վիպ), Սպասած:
11. Մարդկութեան Ամենամեծ բռնամբն. — (Հակադրական) Սպասած:
12. Մեր սեղ է Ազնուարիւնը. — Սպասած:

ԳԻՆ 1 ՎՐՇ.

ԱՐԱՅԱՄԱՐՏ., Ի ՏՊԱՐԱՆ.